

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

2-2022

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

FarDU. ILMIY XABARLAR – НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК.ФЕРГУ

Muassis: Farg'ona davlat universiteti.

«FarDU. ILMIY XABARLAR – НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК. ФерГУ» "Scientific journal of the Fergana State University" jurnali bir yilda olti marta elektron shaklda nashr etiladi.

Jurnal filologiya, kimyo hamda tarix fanlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasining doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Jurnaldan maqola ko'chirib bosilganda, manba ko'rsatilishi shart.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2020 yil 2 sentabrda 1109 raqami bilan ro'yxatga olingan.

Muqova dizayni va original maket FarDU tahririy-nashriyot bo'limida tayyorlandi.

Tahrir hay'ati

Bosh muharrir
Mas'ul muharrir

SHERMUHAMMADOV B.SH.
ZOKIROV I.I

FARMONOV Sh. (O'zbekiston)
BEZGULOVA O.S. (Rossiya)
RASHIDOVA S. (O'zbekiston)
VALI SAVASH YYELEK (Turkiya)
ZAYNOBIDDINOV S. (O'zbekiston)

JEHAN SHAHZADAH NAYYAR (Yaponiya)
LEEDONG WOOK. (Janubiy Koreya)
A'ZAMOV A. (O'zbekiston)
KLAUS XAYNSGEN (Germaniya)
BAXODIRXONOV K. (O'zbekiston)

G'ULOMOV S.S. (O'zbekiston)
BERDISHEV A.S. (Qozog'iston)
KARIMOV N.F. (O'zbekiston)
CHESTMIR SHTUKA (Slovakiya)
TOJIBOYEV K. (O'zbekiston)

Tahririyat kengashi

QORABOYEV M. (O'zbekiston)
OTAJONOV S. (O'zbekiston)
O'RINOV A.Q. (O'zbekiston)
KARIMOV E. (O'zbekiston)
RASULOV R. (O'zbekiston)
ONARQULOV K. (O'zbekiston)
YULDASHEV G. (O'zbekiston)
XOMIDOV G'. (O'zbekiston)
DADAYEV S. (O'zbekiston)
ASQAROV I. (O'zbekiston)
IBRAGIMOV A. (O'zbekiston)
ISAG'ALIYEV M. (O'zbekiston)
TURDALIYEV A. (O'zbekiston)
AXMADALIYEV Y. (O'zbekiston)
YULDASHOV A. (O'zbekiston)
XOLIQOV S. (O'zbekiston)
MO'MINOV S. (O'zbekiston)
MAMAJONOV A. (O'zbekiston)

ISKANDAROVA Sh. (O'zbekiston)
SHUKUROV R. (O'zbekiston)
YULDASHEVA D. (O'zbekiston)
JO'RAYEV X. (O'zbekiston)
KASIMOV A. (O'zbekiston)
SABIRDINOV A. (O'zbekiston)
XOSHIMOVA N. (O'zbekiston)
G'OFUROV A. (O'zbekiston)
ADHAMOV M. (O'zbekiston)
XONKELDIYEV Sh. (O'zbekiston)
EGAMBERDIYEVA T. (O'zbekiston)
ISOMIDDINOV M. (O'zbekiston)
USMONOV B. (O'zbekiston)
ASHIROV A. (O'zbekiston)
MAMATOV M. (O'zbekiston)
SIDDIQOV I. (O'zbekiston)
XAKIMOV N. (O'zbekiston)
BARATOV M. (O'zbekiston)

Muharrir: Sheraliyeva J.

Tahririyat manzili:

150100, Farg'ona shahri, Murabbiylar ko'chasi, 19-uy.
Tel.: (0373) 244-44-57. Mobil tel.: (+99891) 670-74-60
Sayt: www.fdu.uz. Jurnal sayti

Bosishga ruxsat etildi:

Qog'oz bichimi: - 60×84 1/8

Bosma tabog'i:

Ofset bosma: Ofset qog'oz.

Adadi: 10 nusxa

Buyurtma №

FarDU nusxa ko'paytirish bo'limida chop etildi.

Manzil: 150100, Farg'ona sh., Murabbiylar ko'chasi, 19-uy.

Farg'ona,
2022.

S.MAHMUDOVA	
“Turgʻunoy Egamberdiyeva – Fargʻonalik ayollarning gultojidir”	6
	PEDAGOGIKA
X.Kadirov, B.Xamdamov	
Oliy taʼlim tizimini rivojlantirishda media kompetentlikning dolzarbligi va ahamiyati	8
L.Yoʻldosheva	
Muzeylarda turli xil mashgʻulotlar orqali belgilangan jamoalar bilan munosabatlarni shakllantirish	13
M.Alimjanova	
Taʼlimning jarayonida talabalarning madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirish usullari, metodi va vositalari	17
B.Xaydarov	
Odam tana tuzilishini tahlil qilish.....	23
G.Absalamova	
Mishel monten “tajribalar” asarida oilada farzand tarbiyasi tushunchasi.....	28
F.Mirzayeva	
Oiladagi shaxslararo munosabatlar – jamiyatning tinchlik garovi.....	32
	IQTISODIYOT
T.Xaydarov, B.Karimov	
Tadbirkorlik mahalladan boshlanadi	36
	FALSAFA, SIYOSAT
N.Hakimov, D.Amrudinova	
Turkiston jadidlarining iqtisodiy qarashlari.....	40
I.Raximov	
Oʻzbek mahallasi: tarix va hozirgi zamon koʻp millatli, konfessiyali mahallalar faoliyatini tashkil etishning oʻziga xos xususiyatlari	48
R.Isamutdinov	
“Xavfsiz mahalla” tushunchasi va uning mohiyati.....	54
S.Xoliqov	
Oʻzbekiston Respublikasi Oliy majlisi qonunchilik palatasining milliy xavfsizlikni taʼminlash boʻyicha vazifalarining oʻziga xos jihatlari	57
	TARIH
M.Xurramov	
1991 - 2016 yillarda Oʻzbekiston-Qozogʻiston munosabatlarida Markaziy Osiyo integratsiyasi muammolari	61
R.Arslonzoda	
Istiqlol yillarida Oʻzbekistonda arxiv ishi huquqiy asoslarining yaratilishi	69
I.Gʻulomov, Z.Kasimova	
Oʻzbekiston SSR aholisini roʻyxatga olish	76
Gʻ.Haydarov	
Fargʻona vodiysi aholisi ijtimoiy turmush sharoitlarini yanada yuksaltirishda halqaro tashkilotlar bilan hamkorlik aloqalari tarixi	83
G.Dadamirzayeva	
Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda Fargʻona viloyati artellarining faoliyati.....	88
A.Abduali	
Shokir Sulaymon yurt taraqqiyotiga xizmat qilgan Turkiston yoshlarining faol vakili.....	93
N.Komilov	
Turkiston muxtoriyati bosh vaziri oʻrinbosari – Islom Shoahmedov hayoti va faoliyatining yangi qirralari.....	98
M.Darmonova	
“Katta qirgʻin”ning yosh qurboni.....	103
L.Sokolova	
Fargʻona vodiysi: ustozga bagʻishlanish marosimining shakllari	107
O.Zaripov	
“Tarjimon” gazetasida Turkistonda yer-suv masalalarining yoritilishi	113

**1991 - 2016 YILLARDA O'ZBEKISTON-QOZOG'ISTON MUNOSABATLARIDA
MARKAZIY OSIYO INTEGRATSIYASI MUAMMOLARI**

**ПРОБЛЕМЫ ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ
В УЗБЕКСКО-КАЗАХСТАНСКИХ ОТНОШЕНИЯХ В 1991-2016 ГОДАХ**

**PROBLEMS OF CENTRAL ASIAN INTEGRATION IN UZBEK-KAZAKH RELATIONS IN
1991-2016**

Xurramov Musurmon Keldiyorovich¹

¹Xurramov Musurmon Keldiyorovich

– O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi huzuridagi Oliy ta'limni rivojlantirish tadqiqotlari va ilg'or texnologiyalarni tatbiq etish markazi bosh mutaxassisi.

Annotatsiya

Maqola mustaqillik yillarida O'zbekiston-Qozog'iston munosabatlarida mintaqaviy integratsiya masalalariga bag'ishlangan bo'lib, mazkur yo'nalishda ikkala davlat tomonidan amalga oshirilgan sa'y-harakatlar, vujudga kelgan muammolar, tashqi kuchlarning aralashuvi, Markaziy Osiyo integratsiyasining tarqalib ketishi hamda integratsiya jarayonlarida ikkala davlat yetakchilarining tutgan o'rni kabi mavzularda so'z yuritiladi. Shuningdek, mintaqaviy integratsiya masalalarida ikkala davlatning yondashuvlariga asosiy e'tibor qaratiladi.

Аннотация

Статья посвящена вопросам региональной интеграции в узбекско-казахстанских отношениях в годы независимости. В ней обсуждаются усилия двух стран в этом направлении, возникшие проблемы, вмешательство внешних сил, распад центральноазиатской интеграции и роль лидеров двух стран в интеграционном процессе. Особое внимание будет также уделено подходам обеих стран к региональной интеграции.

Abstract

The article is devoted to the issues of regional integration in the Uzbek-Kazakh relations in the years of independence. It discusses the efforts of the two countries in this direction, the problems that have arisen, the intervention of external forces, the collapse of Central Asian integration and the role of the leaders of the two countries in the integration process. Particular attention is also paid to the approaches of both countries to regional integration.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, integratsiya, tashqi kuchlar, virtual regionalizm, Markaziy Osiyo Hamkorlik Tashkiloti, Orolni qutqarish halqaro jamg'armasi, Yevro-Osiyo Iqtisodiy Hamjamiyati, Markaziy Osiyo Davlatlari Ittifoqi.

Ключевые слова: Центральная Азия, интеграция, внешние силы, виртуальный регионализм, Организация Центральноазиатского сотрудничества, Международный фонд спасения Арала, ЕврАзЭС, Союз государств Центральной Азии.

Key words: Central Asia, integration, external forces, virtual regionalism, Organization of Central Asian Cooperation, International Fund for Saving the Aral Sea, EurAsEC, Union of Central Asian States.

KIRISH

Markaziy Osiyoning lokomotiv davlatlari O'zbekiston va Qozog'iston mustaqillikning dastlabki yillaridayoq boshqa sohalar singari mintaqaviy integratsiya jarayonlariga ham jiddiy e'tibor qaratdi. "Bunga ikkala davlatni faqat jo'g'rofiy yaqinlikkina emas, tarixiy, etnik, til, madaniyat, diniy mushtaraklikkina emas, shu bilan birga faqat birgalashib, mustaqkam hamkorlikda hal qilish mumkin bo'lgan umumiy iqtisodiy, ijtimoiy-ekologik muammolarning ko'pligi ham undayotgan"[1] edi. Ammo O'zbekiston-Qozog'iston munosabatlarida mintaqaviy hamkorlik jarayonlari bir qancha obyektiv sabablarga ko'ra silliq kechmadi. Integratsion hamkorlik dinamikasi tebranib turdi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

O'rganilayotgan mavzu ko'lami jihatidan keng qamrovli bo'lib, bugungi kunga qadar ko'plab mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Mahalliy olimlar I.Bobokulov [2], B.Islamov [10], F.Tolipov [20], Ch.Ko'charov [25] ning asarlarida Markaziy Osiyo mintaqasidagi integratsion jarayonlarning vujudga kelishi va rivojlanish bosqichlari haqida batafsil so'z yuritilgan. Mahalliy olimlar bilan bir qatorda xorijiy olimlar ham mazkur mavzuning ayrim jihatlarini xususida ilmiy

izlanishlar olib borishgan. Xususan, K.Zatuln va A.Migranyan [6], M.Laruelle va S.Peyrouse [8], Roy Allison [15] kabi olimlar Markaziy Osiyo integratsiyasi inqirozi sabablari to'g'risida to'xtalib o'tishgan.

Mazkur maqolani tadqiq etish jarayonida kontent, ivent, induksiya, deduksiya, dinamik modellashtirish va tarixiy hujjatlarni o'rganish kabi ilmiy metodlardan unumli foydalanildi.

NATIJARLAR VA MUHOKAMA

Ma'lumki, integratsion aloqalar hali Markaziy Osiyo davlatlari mustaqillikka erishmasdan turib boshlangan edi. 1990-yilning yozida Qozog'iston poytaxti Almati shahrida mintaqa rahbarlari Moskvaning ishtirokisiz birinchi bor mintaqaviy hamkorlik masalasida uchrashuv o'tkazadilar. Mazkur uchrashuvda mintaqa liderlari siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy sohalardagi faoliyatini muvofiqlashtirib borish bo'yicha kelishib oladilar[2]. Almati uchrashuvi kun tartibidagi asosiy masala iqtisodiy muammolarga birgalikda yechim topishdan iborat edi. Uchrashuvda madaniyat, ta'lim va atrof-muhitni himoya qilish borasidagi umumiy muammolarni hal etish bo'yicha mintaqaviy kengashlar tuzish borasida taklif ilgari suriladi.

Almati uchrashuvining mantiqiy davomi sifatidagi mintaqa rahbarlarining ikkinchi uchrashuvi 1991-yil avgust oyida Toshkentda bo'lib o'tadi. Ta'kidlab o'tish kerakki, mintaqa liderlarining ikkinchi uchrashuvi ham Moskvaning ruxsatisiz amalga oshiriladi. Mintaqa davlatlari o'zaro hamjihatlikda Markaziy Osiyo hududida vujudga kelishi mumkin bo'lgan iqtisodiy muammolarni birgalikda hal etish borasida kelishib oladi. Mintaqa davlatlari rahbarlarining keyingi uchrashuvi 1991-yil 12-dekabrda Turkmanistonning Ashxobod shahrida bo'lib o'tadi. Bu uchrashuv qolgan ikkala uchrashuvdan tubdan farq qiladi. Bu vaqtda SSSR davlati parchalanib ketganligi sababli mazkur uchrashuvning kun tartibida butunlay boshqa vazifalar o'rin egallaydi.

Mintaqa davlatlari rahbarlarining navbatdagi uchrashuvi 1992-yil 23-aprelda Bishkek shahrida tashkil etildi. Bu uchrashuvning boshqalaridan farqli jihati shundaki Tojikiston tomoni mazkur uchrashuvda ishtirok etolmaydi. Sababi Tojikistondagi ichki vaziyat nihoyatda tang ahvolda bo'lib fuqarolar urushi boshlanishi arafasida edi. Ushbu uchrashuvda Tojikistonning ishtirok etolmasligi Markaziy Osiyo mintaqasida jadal sur'atlar bilan boshlangan integratsiya jarayonlariga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Bundan tashqari Turkmaniston o'zini 1995-yil 12-dekabrda "doimiy neytral" davlat sifatida e'lon qilishi oqibatida mintaqadagi integratsiya aloqalari yanada og'irlashdi. Shunga qaramay Markaziy Osiyo mintaqasida nisbatan ko'proq salohiyatga ega O'zbekiston va Qozog'iston integratsiya munosabatlarini jadallashtirishga harakat qildi.

1993-yilning iyul oyida Qozog'iston bilan O'zbekiston o'rtasida 1994 – 2000 yillarda iqtisodiy integratsiyani chuqurlashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi bitim imzolanadi[3]. 1994-yilning yanvarida tomonlar Yagona iqtisodiy hududni barpo etish to'g'risidagi shartnomaga imzo chekishadi (aprel oyida mazkur shartnomaga Qirg'iziston Respublikasi ham qo'shiladi). Davlatlar o'rtasidagi hamkorlikni jadallashtirish borasidagi sa'y-harakatlarni muvofiqlashtirish maqsadida Ijroiya qo'mita tuziladi. Davlatlar tomonidan amalga oshiriladigan loyihalarni moliyalashtirish uchun Markaziy Osiyo Hamkorlik va taraqqiyot banki ta'sis etiladi. Ana shu organlarning ishi natijasida Bishkekda Respublikalar Bosh vazirlari kengashi qarori imzolanadi. Unda tomonlar 2000-yilga qadar respublikalarni iqtisodiy jihatdan bir-biriga yaqinlashtirishning yo'nalishlarini, shartnomada ishtirok etuvchi davlatlar halq xo'jaligi majmualarini rivojlantirishning ustuvorligini hisobga olib, birinchi navbatda amalga oshiriladigan sarmoya sarflash va ob'ektlarni barpo etish loyihalarini aniqlashtirib olishadi.

Shuni alohida qayd etish joizki, 1994-yilda tashkil etilgan Markaziy Osiyo davlatlari hamdo'stligida ayniqsa O'zbekiston va Qozog'iston Respublikalarining alohida o'rnini bor edi. Hamdo'stlikning istiqbolda taraqqiy etishi ko'p jihatdan mazkur ikki respublika o'rtasidagi munosabatlarning qanday rivojlanishiga bog'liq bo'lgan. Chunki O'zbekiston ham, Qozog'iston ham mintaqada katta salohiyatga ega davlatlar hisoblanardi. O'zbekiston va Qozog'iston quyidagi yo'nalishlardagi sa'y-harakatlarini birlashtirishlari talab etilardi. Ular sirasiga bozor munosabatlariga o'tish davrida mintaqa aholisini ijtimoiy jihatdan muhofaza qilish, ekologik muammolarni hal etish, iqtisodiy va moliyaviy sohada o'zaro kelishilgan siyosat yuritish, yagona boj qoidalari va soliq tizimlarini ishlab chiqish kabilarni kiritish mumkin. Bundan tashqari yagona axborot va mudofaa makonini tashkil etish masalasi ham kun tartibiga chiqadi. Umuman olganda O'zbekiston va

TARIX

Qozog'iston Markaziy Osiyo mintaqasida integratsion aloqalarni rivojlantirishda yetakchi rol o'ynashga harakat qilishgan.

Ma'lumki, Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi iliq munosabatlarning jadal rivojlanishi ayrim davlatlar uchun maqbul bo'lmagan. Turon zamini halqlarining qayta birlashishini o'z manfaatlariga xilof deb bilgan ayrim kuchlar mintaqadagi mustaqil davlatlar o'rtasiga nifoq solishga, adovat urug'larini sepishga harakat qilgan. Bunga yetarli darajada bahona topolmagandan so'ng har xil yolg'on axborotlarni tarqatishga uringan. Xususan[4], "Nezavisimaya gazeta"sining 1993-yil 13-may sonida V.Yurtayev va A.Shestakovning "Osiyo gazi Yevropaga boradi" maqolasida Markaziy Osiyo davlatlari hamdo'stligi tashkil etilishini Rossiyadan ko'proq iqtisodiy yordam olish niyatida unga tazyiq o'tkazish uchun tuzildi, deb yozadi. Bunga qo'shimcha tarzda O'zbekiston Qirg'izistonda yashayotgan 800 ming o'zbeklarning manfaatlarini himoya qilish bahonasida u yerga bostirib kirishni mo'ljallamoqda degan yolg'on xabar tarqatishadi.

Shunga o'xshash yolg'on ma'lumotlarni tarqatayotganlarga javoban O'zbekistonning birinchi Prezident I.Karimov qozoq halqining uch buyuk biyi xotirasiga bag'ishlangan tantanalarda so'zlagan nutqida shunday degan edi: "Biz do'stligimizga putur yetmasligi uchun har xil qo'poruvchilarning yolg'on va'dalariga uchmasligimiz kerak"[5]. Ta'kidlash kerakki, Markaziy Osiyo mintaqasida vujudga kelayotgan integratsion jarayonlar bir necha sabablarga ko'ra Rossiyaning manfaatlariga zid bo'lgan. Birinchidan, sobiq Sovet Ittifoqi davrida shakllangan Markaziy Osiyo bozori asta-sekinlik bilan rivojlangan davlatlarning tovarlari bilan to'layotgan edi. Ikkinchidan, Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlari mintaqada vujudga kelayotgan konfliktlarni tashqi kuchlarning aralashuvizisiz hal etishga urinishi oqibatida Rossiyaning mintaqadagi harbiy ishtiroki o'z-o'zidan susayib borayotgan edi. Uchinchidan, O'zbekiston Ozarbayjon, Gruziya va Ukraina bilan kelishgan holda Rossiyaning aylanib o'tadigan muqobil transport korridori(TRACEKA)ni yaratishga urinishi Rossiyaning Markaziy Osiyo davlatlarini tiyib turadigan to'g'ridan-to'g'ri richaglarini yo'qqa chiqarayotgan edi. Shu sababli Rossiya har qanday usullardan foydalanib bo'lsada Markaziy Osiyo davlatlarining integratsion aloqalariga rahna solishga harakat qiladi.

Ta'kidlash lozimki, Rossiya Markaziy Osiyo davlatlariga nisbatan norozilik kayfiyatini ochiqdan-ochiq bayon qilishga o'tgan. Rossiya ommaviy axborot vositalarida mintaqa davlatlariga nisbatan bildirilgan salbiy fikrlar birin-ketin yangray boshlaydi. Bu borada Rossiyaning "Nezavisimaya gazeta"si yaqqol yetakchilikni qo'lga oladi. Mazkur gazetaning 1997-yil 26-martida chop etilgan sonida shunday deyiladi: "Markaziy Osiyo Respublikalarida har qanday yo'nalishdagi bloklarning mavjudligi Rossiyaning milliy manfaatlariga javob bermaydi. 1994-yilda tuzilgan Markaziy Osiyo Ittifoqi ko'p jihatdan Rossiyaga qarshi yoki bo'lmasa Rossiya uchun potensial xavfli integratsiya hisoblanadi. Shuning uchun, Rossiya o'z ta'sirining barcha imkoniyatlaridan foydalanib, paydo bo'layotgan blokni (Markaziy Osiyo Ittifoqi) buzishga, uni bo'linishiga va mintaqalararo raqobatni kuchaytirishga e'tiborini qaratishi kerak[6]". Ko'rinib turibdiki, "Katta og'aga" Markaziy Osiyo davlatlari Rossiyaning manfaatlariga zid mustaqil siyosat yuritishi unchalik ham maqbul bo'lmagan.

Ammo yuqorida ta'kidlab o'tilgan qiyinchiliklarga qaramay Markaziy Osiyo davlatlari integratsion aloqalarda bir qancha yutuqlarga ham erishganini alohida qayd etish lozim. Bu yutuqlarga quyidagilarni kiritish mumkin[7]:

1. Orolni qutqarish halqaro jamg'armasi tashkil etilgan. Mazkur jamg'arma 1993-yilda Markaziy Osiyoning besh davlati rahbarlari tomonidan Orol dengizi bilan bog'liq loyihalarga mablag' jalb qilish va transchegaraviy suvlardan oqilona foydalanish, muhofaza qilish va nazoratini kuchaytirish maqsadida tuzilgan. Bu Sovet Ittifoqi tarqalib ketgandan keyingi davrdagi birinchi Markaziy Osiyo mintaqaviy instituti edi[8];
2. Davlat rahbarlari 1997-yil dekabrda Qozog'istonning Aqmola shahrida energetika, oziq-ovqat va minerallar bo'yicha halqaro konsorsium tuzish to'g'risida kelishib oladilar;
3. O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasida 1996-yil "Abadiy do'stlik to'g'risida" bitim imzolanadi. Qirg'iziston mazkur bitimga 1998-yil qo'shiladi;
4. 1995-yil dekabrda BMT sha'feligidagi Markaziy Osiyo tinchlikparvar bataloni tuziladi;
5. Markaziy Osiyoda yadro qurolidan xoli zonani barpo etish to'g'risidagi Shartnoma mintaqa davlatlari tomonidan 2006-yilning 8-sentyabrda Semipalatinsk shahrida imzolanadi.

Mazkur tashabbus Prezident Islom Karimov tomonidan 1993-yil 28-sentyabr kuni BMT Bosh Assambleyasining 48-sessiyasida ilgari surilgan edi[9]. 1997-yil 28-fevral kuni mintaqaning 5 davlati rahbarlari Qozog'istonda bo'lib o'tgan uchrashuvda hamjihatlik bilan yadro qurolidan xoli zona yaratish haqidagi tashabbusni qo'llab-quvvatlagan holda Olmaota Deklaratsiyasiga imzo chekdilar. Mazkur hujjat yadro qurolini tarqatmaslik yo'nalishida siyosiy ishonch muhitini yaratdi. Aynan o'sha davrdan Markaziy Osiyo – yadro qurolidan xoli zona g'oyasi mintaqaning barcha besh davlati va ular hududida istiqomat qiladigan halqlarning umumiy xohish va istaklarini aks ettirgan keng qamrovli mintaqaviy tashabbusga aylandi.

6. 1998-yil mart oyida Markaziy Osiyo Ittifoqiga Tojikiston rasman a'zo bo'lib kiradi. Ma'lumki, bu davrda Tojikistonda fuqarolar urushi o'z nihoyasiga yetgan edi.

Ma'lumki, integratsion aloqalarni yanada rivojlantirish maqsadida 1998-yil Qirg'izistonning Cho'lponota shahrida Markaziy Osiyo davlati rahbarlari Markaziy Osiyo Ittifoqini qayta nomlashga kelishib oladilar. Yangi tashkilot Markaziy Osiyo Iqtisodiy Hamjamiyati nomini oladi. Rossiya, Gruziya va Turkiya kuzatuvchi maqomiga ega bo'ladi. Ammo aynan shu davrdan boshlab Markaziy Osiyo integratsiyasi darz keta boshlaydi. Chunki, 1998-yil Qirg'iziston Markaziy Osiyo davlatlari ichida birinchi bo'lib Halqaro Savdo Tashkilotga a'zo bo'lib kiradi. Natijada Markaziy Osiyo Iqtisodiy Hamjamiyatining qolgan uch vakili O'zbekiston, Tojikiston va Qozog'iston Qirg'izistonga nisbatan savdo siyosati, soliq va bojxona tartib-taomillarini o'zgartirishga to'g'ri keladi. Ayniqsa O'zbekiston va Qozog'iston Qirg'izistondan kirib kelayotgan re-eksport tovarlardan o'z ichki sanoatini himoya qilish maqsadida cheklovchi chora-tadbirlarni qo'llashga majbur bo'ladi[10]. Bu ham yetmagandek mintaqadagi integratsiyaning oyog'iga bolta urgan ikkinchi bir masala paydo bo'ladi. 1999-yil 26-fevralida Markaziy Osiyoning uch davlati Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikiston Rossiya va Belarus bilan birgalikda Bojxona Ittifoqi to'g'risidagi shartnomani imzolaydilar. Bu format bir yarim yil faoliyat yuritadi[11]. Oradan ko'p vaqt o'tmasdan 2000-yilning 10-oktyabrida mazkur davlatlar Yevro-Osiyo Iqtisodiy Hamjamiyatini takshkil etish to'g'risidagi shartnomani imzolaydi. Ushbu shartnoma 2001-yilning 30-mayida kuchga kiradi. Natijada Markaziy Osiyo davlatlari integratsiyasi yanada ko'proq muammolarga duchor bo'ladi.

Markaziy Osiyo hududida vujudga kelayotgan xavfsizlikka tahdidlarni hisobga olib hamda mintaqaviy hamkorlik ko'lamini yanada kengaytirish maqsadida O'zbekiston Prezidenti I.Karimov 2001-yil dekabr oyida Markaziy Osiyo Iqtisodiy Hamjamiyatini Markaziy Osiyo Hamkorlik Tashkiloti (MOHT) deb qayta nomlashni taklif etadi. Shuningdek Toshkentda Markaziy Osiyo tadbirkorlari konferensiyasini o'tkazish tashabbusi ham ilgari suriladi[12]. Shu nuqtai nazardan kelib chiqib, Markaziy Osiyoning to'rt davlati (Turkmanistondan tashqari) 2002-yil Qozog'istonning Almati shahrida Markaziy Osiyo Hamkorlik tashkilotini tashkil etish to'g'risidagi shartnomani imzolaydilar.

Markaziy Osiyo davlatlari integratsiyasi yangi nom olgandan keyingi davrda olimlar tomonidan ikkita fakt hamkorlik aloqalarining rivojlanishiga turtki bergan omillardan biri sifatida e'tirof etiladi. Bular sirasiga parlamentlararo va biznes munosabatlarni kiritish mumkin. 2002-yil 18-noyabrda Toshkentda MOHTga a'zo davlatlar parlamentlarining birinchi yig'ilishi bo'lib o'tadi[13]. Yig'ilishda ishtirokchilar milliy qonunchilikning umumiy tamoyillarini ishlab chiqish muhimligini nazarda tutadigan memorandumni ma'qullaydilar, shuningdek, parlamentlararo hamkorlik instituti – Parlamentlar konferensiyasini tashkil etishga qaror qiladilar.

Kichik va o'rta biznes o'rtasidagi munosabatlar iqtisodiyotda muhim tarkibiy qism bo'lib, mintaqaviy iqtisodiy integratsiya uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Shu munosabat bilan 2002-yil 28-29 noyabr va 2003-yil 6-may kunlari Toshkentda (O'zbekiston) va O'shda (Qirg'iziston) bir nechta biznes forumlar bo'lib o'tadi. Mazkur uchrashuvlarda mintaqaviy biznes vakillari qo'shma loyihalarni ishlab chiqish, ularni hayotga tatbiq etish, qonunchilikni uyg'unlashtirish, savdo qoidalarini erkinlashtirish va Markaziy Osiyoning turli respublikalari korxonalarini o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri aloqalarni mustahkamlashning muhim ekanligini qayd etdilar[14].

Ta'kidlash joizki, 2002 – 2004-yillar davomida suv, energetika, transport, kommunikatsiya sohalaridagi hamkorlikni chuqurlashtirish, shuningdek, bojxona tartib-taomillarini bir xillashtirish va erkin savdo zonalarini tashkil etish orqali Markaziy Osiyo mintaqasida umumiy bozorni vujudga keltirish borasida juda ham kam natijalarga erishildi. MOHTning rezolyusiyalari asosan deklarativ xarakterga ega bo'lib, o'ziga xos “virtual regionalizmni”[15] hosil qiladi.

TARIX

2004-yil 17 – 18 oktyabr kunlari Tojikistonning Dushanbe shahrida bo'lib o'tgan MOHT davlat rahbarlari Kengashining majlisida Rossiya mazkur tashkilotga a'zo bo'lib kiradi. I.Karimov Rossiyaning MOHTga qo'shilishini ob'ektiv va tabiiy jarayon deb baholaydi[16]. Shuningdek, Rossiya Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida vujudga kelishi mumkin bo'lgan konflikt holatlarini bartaraf etishni kafolatlovchi davlat sifatida ko'riladi. Ammo Rossiya kutilgan natijani bermaydi. Aksincha mintaqa davlatlari o'rtasida turli xil ziddiyatlarni paydo qilishdan manfaatdor davlatga aylanadi. Markaziy Osiyo Rossiya uchun strategik mintaqa bo'lganligi sababli MOHTga a'zo bo'lib kiradi. Rossiyaning MOHTga qo'shilishi Markaziy Osiyo davlatlarining mustaqillikdan so'ng mintaqa miqyosida o'zaro hamkorlikda tuzgan tashkilotning amalda yo'qqa chiqayotganini anglatardi. Aslini olganda, Rossiyaning Markaziy Osiyo integratsiyasiga jalb etish strategik xato edi. Rossiya asta-sekinlik bilan MOHTni Yevro-Osiyo Iqtisodiy Hamjamiyati bilan birlashtirishga urinadi.

Oradan ko'p vaqt o'tmay 2005-yil oktyabrda Rossiyaning Sankt-Peturburg shahrida o'tkazilgan MOHT davlat rahbarlari Kengashining so'ngi sammitida Yevro-Osiyo integratsion jarayonlariga burilish yasagan hodisa yuz beradi. Sammitda MOHTni Yevro-Osiyo Iqtisodiy Hamjamiyatiga birlashtirish to'g'risidagi qaror qabul qilinadi. Shu voqeadan so'ng Markaziy Osiyo integratsiyasi tarixga aylandi.

2005-yil fevralda Prezident N.Nazarboev Qozog'iston halqiga qilgan murojaatnomasida yangicha ko'rinishdagi Markaziy Osiyo Davlatlari Ittifoqini tuzishni taklif etadi. Uning fikricha 1997-yil yanvarda Bishkekda uch davlat O'zbekiston, Qozog'iston va Qirg'iziston tomonidan imzolangan "Abadiy do'stlik to'g'risidagi" shartnoma mazkur birlashma uchun mustahkam asos bo'lib xizmat qiladi[17]. Qirg'iziston Prezidenti A.Akaev mazkur tashabbusni qo'llab-quvvatlaydi, biroq 2008-yil O'zbekiston Prezidenti I.Karimov Nazarboevning taklifini qattiq rad etadi. Shu bilan Markaziy Osiyo davlatlarining mintaqaviy integratsion munosabatlari yakun topadi.

Savol tug'iladi, nega Markaziy Osiyo davlatlari integratsiyasi tarqalib ketdi, nima sababdan ular birlasha olmadi? Savolning javobini turli nuqtai nazarlardan kelib chiqib izohlash mumkin. Ma'lumki, eng asosiy sabablardan biri Markaziy Osiyo davlatlari barpo etayotgan integratsiyaga muqobil ravishda Qozog'iston tomonidan Yevro-Osiyo Ittifoqi nomli tashkilotni yaratish g'oyasining taklif etilishidir. Mazkur taklif N.Nazarboev tomonidan 1994-yil 29-martda Moskva davlat universiteti professor o'qituvchilari va talabalari bilan bo'lgan uchrashuvda ilk bor ilgari suriladi[18]. Bu tashkilot mohiyatiga ko'ra siyosiy birlashma bo'lib postsovet makonida vujudga kelgan iqtisodiy bo'hronlarni hal etish qobiliyatiga ega emas edi. I.Karimov 1994-yilda Rossiyaning "Nezavisimaya gazetası" muxbiri V.Portnikovga bergan intervyusida N.Nazarboev tomonidan ilgari surilgan Yevro-Osiyo Ittifoqini tuzish g'oyasi haqida so'z yuritib shunday deydi: "bu fikrni qattiq turib isbotlashga harakat qilayotganlar Qozog'iston ichkarisida o'z reytinglarini oshirishga urinishmoqda, shuningdek, postsovet makonida vujudga kelgan inqirozli holatni siyosiy usullar orqali bartaraf etishni maqsad qilgan. Ammo men bu masalalarni siyosiy vositalar orqali hal etilishiga qattiq qarshiman. Bu masalalar tadrijiy yo'l bilan yechilishi tarafdoriman"[19]. I.Karimovning fikrlari orqali Yevro-Osiyo konsepsiyasining mohiyatini yaqqol tasavvur etish mumkin. Mazkur g'oyani yaratuvchilarning asosiy maqsadi integratsion jarayonlarda Qozog'istonni geografik jihatdan yadro davlatga aylantirish bo'lgan. Solishtiradigan bo'lsak Markaziy Osiyo Hamkorligi Tashkilotida O'zbekiston geografik joylashuvga ko'ra markaz davlat hisoblanardi. Bu esa ko'pincha Qozog'iston uchun maqbul bo'lmagan.

Ikkinchidan, XXI asrning boshlarida Qozog'istonda "Evro-Osiyo" nomli tashqi siyosiy yo'nalish g'oyasi paydo bo'lib mustahkamlanib borgan[20]. Mazkur tashqi siyosat yo'nalishi natijasida Qozog'istonning Markaziy Osiyo integratsiyasidan uzoqlashish holati yuz berdi. Yevro-Osiyo tashqi siyosat kursi tarafdorlarining ta'biriga ko'ra: "Qozog'iston geografik jihatdan Markaziy Osiyo bilan chegaradosh, ammo u Markaziy Osiyo davlati emas. Biz – Yevropa va g'arb qadriyatları kuchli ta'sir ko'rsatgan yevro-osıyo mamlakatimiz. Bizning tarixiy yo'nalishlarimiz – Saudiya Arabistoni emas, balki Norvegiya va Janubiy Koreya, Singapur kabi davlatlardir"[21]. Bundan shuni xulosa qilish mumkinki, mustaqillikdan o'n yil o'tib Qozog'iston tashqi siyosatida markaziy Osiyo birinchi ustuvor mintaqa sifatida o'z o'rnini yo'qotib boradi. Bu esa Markaziy Osiyo integratsiyasini to'g'ridan-to'g'ri rad etishni anglatardi.

Uchinchidan, Qozog'iston tashqi siyosatida asta-sekinlik bilan Markaziy Osiyodan o'girilib Rossiya tomon og'ish holati yuz beradi. Buning birlamchi sababi Qozog'iston Rossiya bilan juda ham uzun chegaraga (7 591 km)[22] ega ekanligi bilan izohlanib, 90-yillning oxiriga kelib aholisining deyarli yarmini ruslar tashkil etgan Qozog'iston Rossiyaning kuchli bosimi ostida qoladi. 1997-yil 4-dekabrda jurnalistlar bilan bo'lib o'tgan uchrashuvda N.Nazarboev Rossiya bilan aloqalar xususida to'xtalib shunday deydi: "biz Rossiya bilan xudo tomonidan aniqlangan qo'shnilar bo'lib 7 ming kilometr chegaraga egamiz, mening o'rnimda bo'lgan har qanday siyosatchi bu faktni hisobga olmasdan qolmasdi. Rossiya bilan hamkorlik biz uchun har tomonlama foydali bo'lib, bizning tovarlarimiz uchun juda katta bozor hisoblanadi"[23]. Darhaqiqat, Rossiya vektori Qozog'iston tashqi siyosatida ustuvor ahamiyat kasb etib, mustahkamlanib bordi.

Eslatib o'tish lozimki, Markaziy Osiyo davlatlari integratsiyasida O'zbekiston va Qozog'iston drayver mamlakatlar hisoblangan bo'lsada, ular o'z vazifalarini to'laqonli amalga oshira olmaydi. Davlatlar o'rtasida bir-biriga ishonch darajasi nihoyatda past bo'lib, o'tkazilgan sammitlarda imzo chekilgan shartnomalar ko'pincha ijro etilmasdan qoladi. Bu esa o'z navbatida o'zaro kelishuv va shartnomalarni deklarativ tusga kirishiga olib keladi. Oksford universiteti global va hududiy tadqiqotlar maktabi professori Roy Allison Markaziy Osiyoning mintaqa sifatida o'zligini anglashda yo'l qo'yilgan kamchiliklar va ularning sabablari xususida so'z yuritib quyidagilarni xulosa qiladi[24]. Birinchidan, davlat salohiyati – davlatlarning ma'muriy, iqtisodiy va boshqa imkoniyatlari – mintaqaviy miqyosda maqsadli loyihalarni amalga oshirish uchun jiddiy muammo bo'lib kelgan. Salohiyat darajasi borasida Markaziy Osiyo mamlakatlari orasida katta tafovutlar majud edi. Ikkinchidan, g'oyaviy omillar Markaziy Osiyo davlatlarining milliy o'zlikni anglash va suverenitetni mustahkamlash borasidagi xatti-harakatlariga markazlashtiruvchi ta'sir ko'rsatdi, bu davlatlarni birgalikda emas, balki bir-birlaridan ajralgan holda harakat qilishlariga olib keldi. Bu esa davlat rahbarlari tomonidan mintaqaviy umumiy manfaatlar va o'zaro o'xshash jihatlarni izlashga to'sqinlik qildi hamda chuqurroq hamkorlik munosabatlarini amalga oshirish masalalarini qiyinlashtirdi. 1990 – 2000-yillar davomida davlatlar o'rtasida turli xil ichki mintaqaviy ziddiyatlar saqlanib qoldi. Uchinchidan, iqtisodiy va savdo to'siqlarini yengib o'tish kerak edi. Ammo Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlari bu borada umumiy manfaatlardan ko'ra o'z davlatlarining milliy manfaatlarini ustun qo'yishga intilgan. Shunindек, asosiy to'siqlardan biri Sovet Ittifoqi davrida shakllangan transport infratuzilmasining ta'siri edi. Ammo bundanda chuqurroq muammo shunda ediki, Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi iqtisodiy va savdo aloqalari bir-birini to'ldirmagan balki raqobatbardosh bo'lgan. To'rtinchidan, Markaziy Osiyodagi mintaqaviylik qudratli davlatlar, Rossiya, AQSh va Xitoyning raqobatbardosh kuch munosabatlari tufayli zaiflashdi. Bu Markaziy Osiyo davlatlarini dunyoning qudratli davlatlari bilan aloqalarda ikki tomonlama munosabatlarni rivojlantirishga olib keldi.

Markaziy Osiyo davlatlari integratsiyasi bo'yicha tadqiqot olib borgan olim Chori Ko'charov mintaqa davlatlari integratsiyasi ichki muammolari va uning o'ziga xos geosiyosiy va geoiqtisodiy jihatlari xususida so'z yuritib quyidagilarni ta'kidlab o'tadi. Mintaqa davlatlarining umumiy makroiqtisodiy rivojlanish strategiyasi ishlab chiqilmaganligi, milliy iqtisodiy rivojlanish strategiyalari va dasturlari mintaqa davlatlarining har birida o'ziga xosligi bilan ajralib turishi va uning mintaqadagi qo'shni davlatlardan farq qilganligi sababli mazkur rivojlanish strategiyalari o'rtasida nomutanosibliklarni yuzaga keltirgan[25]. Natijada Markaziy Osiyo davlatlari integratsiyasi yetarli darajada mustahkamlanmagan.

XULOSA

Umuman olganda, Markaziy Osiyo davlat rahbarlari munosabatlarida bir-birlariga nisbatan ishonch va ochiqlik xususiyatlari juda ham past darajada bo'lib, umummintaqaviy manfaatlardan ko'ra o'z shaxsiy ambitsiyalarini ustun qo'yish holati yuqori bo'lgan. Bu borada Prezident Sh.Mirziyoev quyidagicha fikr yuritadi: "Ochiqlik va ishonch har doim ham ko'plab rahbarlarga xos emas. Ammo rahbarlar ambitsiyani olib tashlaganlarida, ikki mamlakat halqlari manfaatlarini uchun aql ustunlik qiladi, keyin maqsadlarga erishiladi"[26]. Darhaqiqat, Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida hamkorlikning rivojlanishi davlat yetakchilarining o'zaro munosabatlariga ham ko'p jihatdan bog'liq bo'lgan. Shu sababli Prezidentlarning o'zaro tez-tez uchrashuvlari davlatlararo munosabatlarning qay darajada ekanligini yaqqol namoyon etgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. I.Karimov. Turkiston – umumiy uyimiz. Do'stligimiz quyoshi ming yilliklar qa'ridan nur sochadi. Qozog'istonda O'zbekiston kunlarining tantanali ochilishi marosimida so'zlangan nutq. – T.:O'zbekiston. 1995. B.39.(I.Karimov. Туркестан – наш общий дом. Солнце нашей дружбы сияет из глубины тысячелетий. Выступление на церемонии открытия Дней Узбекистана в Казахстане)
2. I.Bobokulov. Central Asia: is there an alternative to regional integration? // Central Asian Survey. (March, June 2006). 75-91.(И.Бобокулов. Центральная Азия: есть ли альтернатива региональной интеграции)
3. I.Karimov. Turkiston – umumiy uyimiz. Do'stligimiz quyoshi ming yilliklar qa'ridan nur sochadi. Qozog'istonda O'zbekiston kunlarining tantanali ochilishi marosimida so'zlangan nutq. T.:O'zbekiston. 1995. B.40.(I.Karimov. Туркестан – наш общий дом. Солнце нашей дружбы сияет из глубины тысячелетий. Выступление на церемонии открытия Дней Узбекистана в Казахстане)
4. Markaziy Osiyo hamdo'stligida O'zbekiston va Qozog'iston Respublikalarining alohida o'rni bor // Halq so'zi. gaz. 1993. 23 iyun. B.1.(Республики Узбекистан и Казахстан занимают особое место в Центральноазиатском Содружестве)
5. O'sha yerda.
6. K. F. Zatuln, A. M. Migranyan. СНГ: начало или конец истории. К смене вех. 26 марта 1997 г., Независимая газета. Содружество. <https://zatulin.ru/sng-nachalo-ili-konec-istorii-k-smene-vex/> (K. F. Zatuln, A. M. Migranyan. CIS: the beginning or the end of history. To change milestones. March 26, 1997, Nezavisimaya Gazeta. Commonwealth.)
7. I.Bobokulov. Central Asia: is there an alternative to regional integration? // Central Asian Survey. (March, June 2006). 75-91.
8. Marlene Laruelle and Sebastien Peyrouse. Regional Organisations in Central Asia: Patterns of Interaction, Dilemmas of Efficiency. WORKING PAPER NO.10, 2012. P.8. <https://www.ucentralasia.org/content/downloads/uca-ippa-wp-10-regionalorganizations.pdf> (Марлен Ларюэль и Себастьян Пейруз. Региональные организации в Центральной Азии: модели взаимодействия, дилеммы эффективности.)
9. O'zbekiston Prezidenti Islom Karimovning Markaziy Osiyoda yadro qurolidan xoli zona barpo etish to'g'risidagi tashabbusi jahon hamjamiyatida o'zining amaliy ifodasini topdi. Halq so'zi gazetasi. <https://old.xs.uz/index.php/homepage/rasmij/item/1215-yadro-qurolidan-xoli> (Инициатива Президента Узбекистана Ислама Каримова о создании зоны, свободной от ядерного оружия, в Центральной Азии нашла практическое воплощение в мировом сообществе.)
10. Bakhtior A. Islamov, The Central Asian States Ten Years After: How to Overcome Traps of Development, Transformation and Globalization (Tokyo: Maruzen Co. Ltd., 2001), p 176.(Исламов Бахтиор А. Государства Центральной Азии десять лет спустя: как преодолеть ловушки развития, трансформации и глобализации)
11. История создания и развития ЕАЭС: от ЕврАзЭС через ТС и ЕЭП. <https://www.rctest.ru/news/istoriya-sozdaniya-i-razvitiya-eaes-ot-evrazes-cherez-ts-i-eeep.html> (History of creation and development)
12. Центральная Азия: вчера, сегодня, завтра. // Правда Востока. 29.12.2001. С.1.(Central Asia: yesterday, today, tomorrow. // Truth of the East)
13. Встреча парламентариев стран-членов ЦАС // Народное слово. 1993. 23 июнь. Б.1. (Meeting of the parliamentarians of the CAC member countries // Narodnoe slovo)
14. I.Bobokulov. Central Asia: is there an alternative to regional integration? // Central Asian Survey. (March, June 2006). P.75-91.
15. Roy Allison. Challenges and prospects for Central Asian regionalism. Uzbekistan in the context of Regional Security and Global Change, 7-8 November 2019. UWED GCRF COMPASS Conference proceedings February 2020. P.3. (Рой Эллисон. Вызовы и перспективы центральноазиатского регионализма. Узбекистан в контексте региональной безопасности и глобальных изменений)
16. На пути мира, стабильности и прогресса // Правда Востока. 19.10.2004. С.1.(On the path of peace, stability and progress // Pravda Vostoka)
17. Официальный сайт Президента Республики Казахстан. Казахстан на пути ускоренной экономической, социальной и политической модернизации. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана. Февраль 2005 г. https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-na-nazarbaeva-narodu-kazahstana-fevral-2005-g (. Official website of the President of the Republic of Kazakhstan. Kazakhstan is on the way of accelerated economic, social and political modernization. Message of the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan.)
18. Н.Назарбаев. Евразийский союз: идеи, практика, перспективы 1994-1997. – Москва:. Фонд содействия развитию социальных и политических наук. – 1997. С.32.(N. Nazarbayev. Eurasian Union: Ideas, Practice, Prospects 1994-1997. - Moscow:. Foundation for the Promotion of the Development of Social and Political Sciences.)
19. O'sha yerda. B.65.
20. Ф.Толипов. Центральная Азия – это пять “станов”. Polemika с казахскими евразийцами. Центральная Азия и Кавказ. № 2(44). 2006. С. 18-29. (F. Tolipov. Central Asia is five “stans”. Controversy with Kazakh Eurasians. Central Asia and the Caucasus.)
21. Д.Назарбаева. специфика и перспективы политического развития Казахстана. Бюллетень №3, 2003 // Международный институт современной политики, на сайте МИСП [http://iimp.kz/index.php?action=show&art_id=150 & from = 5], 17 February, 2006.(D. Nazarbayeva. specificity and prospects of political development of Kazakhstan. Bulletin No. 3, 2003 // International Institute of Contemporary Politics, on the IISP website)

22. Республика Казахстан. Официальный сайт Президента Республики Казахстан. https://www.akorda.kz/ru/republic_of_kazakhstan/kazakhstan (Republic of Kazakhstan. Official website of the President of the Republic of Kazakhstan)

23. Tashqi ishlar vazirligi joriy arxivi materiallari. Delo № 083. B.26. (Материалы действующего архива МИД.)

24. Roy Allison. Challenges and prospects for Central Asian regionalism. Uzbekistan in the context of Regional Security and Global Change, 7-8 November 2019. UWED GCRF COMPASS Conference proceedings February 2020. P.5. (Рой Эллисон. Вызовы и перспективы центральноазиатского регионализма. Узбекистан в контексте региональной безопасности и глобальных изменений, 7-8 ноября 2019 г. UWED GCRF COMPASS Материалы конференции, февраль)

25. Ch.Ko'charov. Markaziy Osiyo mintaqaviy integratsion jarayoni muammolari// Dissertatsiya avtoreferati. Siyosiy fanlar doktori. – Toshkent. 2008. –19-bet. (Ч. Кочаров. Проблемы центральноазиатского регионального интеграционного процесса)

26. Ш.Мирзиёев. Руководители приходят и уходят, но народы остаются // <https://www.gazeta.uz/ru/2017/10/06/talks/> (Sh. Mirziyoyev. Leaders come and go but nations remain)